

«Справа» УФТІ

Тема чергових краєзнавчих читань у клубі «Краєзнавець» при відділі україніки Харківської державної наукової бібліотеки ім. В.Короленка «Репресії серед харківських вчених-фізиків» привернула увагу багатьох харків'ян і гостей міста.

З розповіддю виступив завідувач однієї з лабораторій Харківського фізико-технічного інституту доктор фізико-математичних наук Юрій Ранюк, член Американського фізичного товариства, який підготував до видання книги «Справа УФТІ», а зараз працює над монографією «Історія ядерно-фізичних досліджень в Україні».

Слухачів, серед яких були гості — фізики з Австрії, захопили сторінки існування в 1928-29 роках у Харкові Українського фізико-технічного інституту (УФТІ), створеного, за первісною задумкою, «для забезпечення потреб підростаючого харківського машинобудування», куди з Ленінградського фізичного інституту, очолюваного академіком А.Йоффе, були направлені найбільш талановиті вітчизняні фізики — Л.Ландау, І.Обреїмов, К.Синельников та інші. Група молодих учених-ентузіастів, яку прозвали «високівольтною бригадою», в складі К.Синельникова, А.Вальтера, О.Лейпунського та Г.Латишева відразу ж захопилась ідеєю розщеплення атомного ядра штучно прискореними частками. Була створена серія протонних прискорювачів, започатковано ядерно-фізичні дослідження. В УФТІ була організована перша в країні кріогенна лабораторія під керівництвом талановитого вченого Л.Шубникова, який добровільно залишив роботу в Кріогенному центрі Нідерландів і переїхав працювати в Україну.

10 жовтня 1932 р. харківським науковцям, другими в світі (після Резерфорда в Англії), вдалося здійснити розщеплення ядра літію прискореними протонами, про що директор Інституту І.Обреїмов сповістив світові через газету «Правда». Це була справді історична подія. З цього часу Харків став столицею вітчизняної ядерної фізики, а його вчені — найбільшими авторитетами в цій галузі науки. Досягнута в УФТІ реакція розщеплення ядра стала основою атомної енергетики в майбутньому — і використання ядерної енергії в

мирних цілях, і ядерної зброї. І.Курчатов, у майбутньому творець радянської атомної бомби, який очолив лабораторію №2 з реалізації радянського атомного проекту (лабораторію №1, створену на базі довоєнного УФТІ, очолював К.Синельников), до війни часто приїздив в УФТІ, щоб повчитись у харківських фізиків, і разом з ними опублікував 12 наукових праць.

Над ідеєю створення атомної бомби, що носилася в світі задовго до початку другої світової війни, працювали німецькі та американські фізики. «Сам» А.Ейнштейн у листі від 02.08.39 р. переконав Ф.Рузвельта зайнятися «урановою проблемою» і атомною зброєю. Дві перші атомні бомби були, як відомо, скинуті в 1945 р. на японські міста Хіросиму і Нагасаки за вказівкою американського президента Трумена. Але авторами проекту атомної бомби були, як стверджують заявки на винахід, харківські фізики, що працювали в УФТІ: В.Маслов і В.Шпинель (заявки під назвою «Об использовании урана как взрывного и отравляющего вещества», «О центрифугировании»), Ф.Ланге, В.Маслов («О термоцентрифугировании»). Вони запропонували не тільки «вириб» — атомну бомбу, а й технологію його виготовлення, де важливим елементом було роз'єднування ізотопів за допомогою термоцентрифуги. На жаль, заявка на винахід пролежала «під сукном» із жовтня 1940 р. до американських вибухів над містами Японії. Тільки через 6 років авторам було видано свідоцтво на винахід. Про це московська газета «Неделя» в №22 за 1990 р. детально розповіла в статті В.Бабаєва і С.Гудкова «Атомная бомба — харьковский проект».

Поряд з видатними відкриттями в науці історія УФТІ має немало чорних, часто трагічних сторінок.

Із 30-х років молодий Інститут у Харкові, що почав бурхливо розвиватися, привернув увагу всесвітньої науки. Сюди на запрошення його керівництва приїздили і залишаються працювати відомі вчені з закордону: Вайсберг (Австрія), Ланге (Німеччина), Руеманн, Гаутерманс, Еренфест, Шлезінгер та інші. Але творчий злет тривав недовго. «Ейфорія» 1932 року, на жаль, швидко проминула. В

перші ж місяці жорстоких бездумних репресій 30-х років і пізніше були заарештовані Обреїмов, Ландау, Лейпунський, Шубников, Розенкевич, Горський, Іваненко, Комаров, Корець, Бриліантов та інші. Гоніння також зазнали іноземні вчені, звинувачені в шпигунстві. Органи влади наполягали на виїзді іноземних спеціалістів за межі СРСР. Для цього їм створювали нестерпні умови праці. Це можна яскраво простежити на долі члена комуністичної партії Австрії фізика О.Вайсберга, що народився в 1901 р. в Кракові в родині купця, яка пізніше переїхала до Відня. На запрошення директора УФТІ Обреїмова він разом з дружиною Євою Штріккер у березні 1931 р. переїздить до Харкова і починає працювати в кріогенній лабораторії, очолюваній професором Шубниковим. Проявляє ініціативу в започаткуванні в Харкові міжнародного «Фізичного журналу», що став виходити з 1932 р. німецькою, англійською та французькою мовами, і був беззмінним членом редколегії. Згодом лабораторію низьких температур розділили. У селищі Липовому Гаю під Харковом розпочалось будівництво дослідної станції глибокого охолодження (ДСГО). Проект станції і її будівництво очолив Олександр Вайсберг.

З кінця 1934 р. після вбивства Кірова політична обстановка в країні особливо загострилась, і працювати ставало дедалі важче. Органи влади почали наполягати на виїзді Вайсберга з СРСР. Але на його захист стало керівництво Інституту та Наркомважпрому. Навесні 1936 р. в Ленінграді було заарештовано дружину Вайсберга, а на початку 1937 р. його самого почали викликати на Раднаркомівську в Харкові в управління НКВС на допити. Запропоновано признатися у створенні в УФТІ шпигунської диверсійної групи, що працює на користь гестапо, та назвати співників. Вайсберг заперечував. 1.04.1937 р. його заарештували. У лютому 1939 р. його переводять до київської Лук'янівської в'язниці, а у вересні 1939 р. — до московської Луб'янки. Врятувало Вайсберга від загибелі те, що він не був громадянином СРСР, стійко переносив тяжкі тортури, а ще — потужна кампанія на його захист. Професор М.Рюеманн — керівник дослідної ділянки відділу низьких температур у 1937 р. надіслав до Наркомату важкої промисловості позитивні свідчення про Вайсберга. 16.05.38 р. А.Ейнштейн звернувся до Сталіна, в червні 1938 р. надійшла телеграма лауреатів Нобелівської премії Ж.Перрена та подружжя Жоліо-Кюрі. Дев'ять років Вайсберг провів у «країні Рад»,

з них 6 років — плідна робота в УФТІ, 3 роки — у в'язницях Харкова, Києва, Москви. 5.01.1939 р. на мосту через Буг у Бресті Вайсберга було передано офіцерами НКВС до рук гестапо, до рук, які до нього давно тяглися і з яких він лиш випадково вирвався живим.

По війні О.Вайсберг зі своєю новою дружиною Софією Цибульською перебрався спочатку до Швеції, а потім до Англії, де опублікував свою книгу *«Змова мовчання»*, яка перевидавалася в Америці, Франції, Чехословаччині, Ізраїлі та Польщі під різними назвами. Помер Вайсберг 4.04.1964 р. у Парижі.

Читач уже «пройшов» гулагівську тему за О.Солженіциним, Б.Антоненком-Давидовичем і особливо за І.Багряним (*«Сад Гетсиманський»*). В журналі «Березіль» №2 за 1993 р. опубліковано уривок із книги О.Вайсберга *«Великий конвейєр»* (в перекладі Ю.Ранюка). Книга написана на харківських матеріалах, і вона разом з «Садом Гетсиманським» може правити за джерело до вивчення історії харківського ДПУ-НКВС (ГПУ-НКВД). Багрянний і Вайсберг знаходились в одних і тих же харківських в'язницях, в один і той же час і майже одночасно опублікували свої твори. Головне те, що Вайсберг іноземець, і він звертає увагу на такі сторони радянської дійсності, яких не помічали звиклі до неї місцеві автори.

Книга Вайсберга цінна для вивчення історії вітчизняної науки, історії УФТІ, який до війни був одним із провідних наукових центрів країни і світу. Автор пише про політизатори, або внутрішні в'язниці СРСР, в яких за допомогою певної методики в'язнів змушували публічно визнавати злочини, котрих вони ніколи не скоювали. За задумом слідчих, Вайсберг мав відігравати роль співника Бухаріна, якому було доручено вбити Сталіна та висадити в повітря низку об'єктів Харкова. Автор пройшов усі кола слідства — *великий конвейєр*, коли протягом семи діб його безперервно, змінюючи один одного, допитували енкаведисти: Резніков, Шалит та Вайсбанд — усі троє реальні персони. Лише після третього «конвейєра» та «ваньки-встаньки» він остаточно підписує звинувачення. Автор детально описує очні ставки зі своїми колегами з УФТІ, котрі теж стали в'язнями — з начальником лабораторії низьких температур Шубниковим, з колишнім директором УФТІ Обреїмовим, з продовжувачем своєї справи щодо ДСГО Комаровим та іншими. Але він не має на них зла, оскільки знає, якими методами

були вибиті з них свідчення проти нього. Тільки недавно в УФТІ дізналися, що Шубников та Комаров були розстріляні. В'язні холодногірської в'язниці обирають Вайсберга старостою камери. Це незаперечне свідчення його високих морально-вольових якостей.

Комісія в складі заступника директора УФТІ В.Михайлова, докторів фізико-математичних наук Ю.Ранюка та М.Рекало поставила за мету розшукати й опублікувати всі матеріали про репресії тих років. Матеріали комісії були частково опубліковані в журналі «Наука в Росії» №№5-6 за 1992 р. у статті Ю.Ранюка і О.Овчарова — співробітника СБУ по Харківській області — «Реабілітовані помертві».

Буквально приголомшує своєю надуманістю і трагічним кінцем «справа» наукових керівників УФТІ Л.Шубникова, В.Горського та Л.Розенкевича, які за рішенням НКВД і прокуратури СРСР від 28.10.37 р. були розстріляні в період 8-10 листопада 1937 р. «Справа» містить матеріали 1937 р., що стосуються арешту, слідства і виконання вироку, а також документи, складені в 1956 р. в процесі реабілітації загиблих. Відчувається атмосфера брехні, лицемірства і повної безправності, в яку потрапляла людина в тоталітарній державі.

Опубліковані витяги із справжніх документів, наприклад, свідчення Л.Ландау від 3.07.56 р.: «Лев Вікторович Шубников був одним з найвидатніших фізиків світового масштабу, що працювали в області низьких температур. Він один із зачинателів цієї галузі науки у нас. Збиток, нанесений радянській науці передчасною загибеллю Шубникова, важко переоцінити. Говорити про його шкідливу діяльність абсолютно абсурдно»; «Вадим Сергійович Горський був видатним фахівцем з рентгеноструктурного аналізу. За останні 20 років ми не мали в цій галузі фізики рівної йому сили».

Йшов час. Історія виправдала невинних, реабілітувала їх посмертно. Дружина Шубникова Ольга Трапезникова до останнього часу не вірила про загибель чоловіка, надіялась, що він живий, і звернулась 13.06.91 р. до Політбюро ЦК КПРС із запитанням. Незабаром прийшла невтішна відповідь: «Л.В.Шубников был расстрелян 10.11.37 г. по решению Наркома внутренних дел СССР и прокурора СССР от 28.10.37 г. Сведений о месте расстрела и захоронения в архивных материалах, хранящихся в Управлении КГБ, не имеется. Свидетельство о смерти Л.В.Шубникова Вам будет выслано ЗАГСом Киевского РИК г.Харькова».

Начальник подразделения УКГБ по Харьковской области А.В.Фомин».

... Ніхто з присутніх у цей вечір на краєзнавчих читаннях у бібліотеці імені Короленка не залишився байдужим до цікавої розповіді Юрія Ранюка. Згадали своїх рідних, близьких, знайомих, яких зачепили репресії в ті чорні роки. Іда Рутгайзер розповіла про свого батька Блоха Давида Марковича — ветеринарного лікаря за фахом, якого в 1938 р. «присудили» до розстрілу. Тільки втручання академіка Г.Проскури як депутата Верховної Ради СРСР, який звернувся з листом до М.Калініна, врятувало батька від смерті. Розстріл замінили каторгою. Не уникла таборів ГУЛАГу і мати.

Активіст Харківського й Томського товариства «Меморіал» В.Бріммерберг розповів про свого батька, агронома з Латвії, висланого в Сибір і там розстріляного. Він запропонував скласти й опублікувати списки всіх репресованих і замучених з політичних мотивів громадян. Такий мартиролог буде даниною пам'яті про загиблих.

Микола КОРЖ,
кандидат технічних наук,
член правління Харківської обласної
організації Всеукраїнської спілки краєзнавців.